

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔ, ԵՐՈՒՍԱՂԷՍ

(ԺԴ. - ԺԸ. Դար)

Տեղագրական. — Սրբոց Յակոբեանց հռչակաւոր վանքը կը գտնուի Երուսաղէմի պարիսպներէն ներս, Սիոն լեռան վրայ, հիւսմասին արեւմտեան կողմը: Կը պարունակէ երեք եկեղեցիներ, Սթոաւնիստ Մայր Եկեղեցին՝ Ս. Յակոբ, անոր մօտիկը՝ Ս. Թէոդորոս, եւ քիչ հեռու՝ Ս. Հրեշտակապետաց Վանքը՝ իր համանուն եկեղեցիով:

Սյս գլուխին տակ կը ներկայացնենք Ս. Փրկիչ Վանքն ալ, որ կը գտնուի նոյնպէս Սիոն լեռան վրայ, Ս. Յակոբեանց Վանքին հարաւային կողմը, որմէ կը բաժնորի քաղաքին պարիսպով եւ դուրսէն զայն եզերող ճամբայով միայն:

Նոյնպէս այս գլուխին ներքեւ պատշաճ էր առնել Ս. Յարութեան Տաճարը, որ կը գտնուի Ս. Քաղաքին կեդրոնը գրեթէ: Վասնզի Ս. Յակոբեանց Միաբանները վերոյիշեալ վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ իրենց պարբերական ծառայութեանց շրջանին սկսած, շարունակած կամ աւարտած են շատ մը ձեռագիրներու օրինակութիւնը, ընդ հովանեաւ Ս. Յակոբեանց Վանուց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ. — Երուսաղէմ, ըլլալով Սուրբ Քաղաքը Քրիստոնէական եկեղեցիին, իրրեւ առաջնորդ ունեցած է, եւ ունի, երբեակ Պատրիարքներ, Յօյն, Հայ եւ Լատին: Հայոց Պատրիարքներուն աթոռանիստ վայրը եղած է Ս. Յակոբեանց Մայրավանքը: Այստեղ ժամանակագրական կարգով կը ներկայացնենք Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքները. ըստ կարելւոյն ճշդելով անոնց պաշտօնավարութեան շրջանները՝ մեր յօդուածին նիւթ կազմող հինգ դարերու ընթացքին:

1. — Սարգիս Նպիսկոպոս, 1281-1313. — ԺԴ. Դարու սկիզբը, Լատինական ազդեցութիւնը զօրացած էր Գիլիկիոյ մէջ: Սիսի ժողովը (1307) Հայ Եկեղեցւոյ կանոններուն եւ ծէսերուն հակառակ որոշումներ առած էր եւ կը քանար պարտադրել զանոնք բոլորին: Սարգիս Պատրիարք մերժեց այդ օտարամէտ ժողովին որոշում:

ներք, եւ իր դիրքը ամրացնելու համար եզրիպտոսի սուլթանէն նոր հրովարտակ մը ստացաւ (1311) իրրեւ ինքնագլուխ Պատրիարք Հայոց, եւ եկեղեցական պետ Հայոց դասնակից համայնքներուն:

2. — Ա. Երուսաղէմի Ա. Պատրիարք, 1313-1316. — Աղաւնտունի, Միաբ., էջ 32:

3. — Դաւիթ Ա. Պատրիարք, 1316-21. — Ս. Հրեշտակապետաց Վանքին մէջ, 1316ին, գրիչ Ստեփանոս Երկայն՝ Ճաշոց մը կ'օրինակէ «հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածարեալ եւ հոգիւնկալ եպիսկոպոսին Երուսաղէմի՝ տէր Դաւիթի» (Չեռ. Ս. Յ. թիւ 271): Իր տապանադիրը կը գտնուի Ս. Յակոբեանց Տաճարին գաւիթը, աշակոյմի սիւնին վրայ. «Տապանս այս որ կայ աստէն, է գերեզմանս սա Տէր Դաւիթ գերերջանիկ եւ սուրբ հեղինակի, զոնց աղալէ աղերսալի. յիշման առնել զիս արժանի. թվ. 92»:

4. — Վարդան Պար. Արեւելի, 1321-1332. — Յիշատակարաններու համաձայն աւելի քան տասնեակ մը տարիներ պաշտօնավարած է որպէս Պատրիարք Երուսաղէմի, «Առաջնորդ», «Աթոռակալ», կամ «Եպիսկոպոս» տիտղոսով: Գովուած է իբրեւ «մեծիմաստ զիտապետ» եւ «հեզահոգի քառունի»:

5. — Կոստանէս Պար. Զօւլին, 1334-1341. — Մեզի հասած յիշատակարաններու համաձայն տէր Յոհաննէս Ճաշոյն պաշտօնավարած է ութ տարի, իրրեւ «Առաջնորդ», կամ «Աթոռակալ», եւ կամ «Եպիսկոպոս» Երուսաղէմի:

6. — Բաւրիլիոս կամ Վասիլ Արեւել. , 1341-1356. — Համ. Միաբ., էջ 47:

Մանուէլ Գրիչ, 1352ին մեծ գովառանքով կը ներկայացնէ Բաւրիլիոս եպիսկոպոսը, իրրեւ հնգ եւ ողորմած անծնաւորութիւն. «Եւ ողորմած կամք սորին ոչ միայն յաղթատս, այլեւ յայնոսիկ, զորս արկածից չարին յորսայս հաղորց լլուսաւ կարին սահեալ եւ անկեալք, նոցա տիրապէս գուծ շարժեալ, զիրկս արծակեալ ի ծոց իւր ժողովէր, եւ սիրով հանդարտութեան զամենեւեան խրատէր, քաղցից՝ հաց, ծարաւելոցն՝ ջուր, մեղկիցն՝ զգեստ, օտարաց՝ ժողովող, հիւանդաց՝ այցելու, բանտարգելոցն՝ խնամածու, եւ առհասա-

րակ ամենեցուն տածող եւ վերակացու եւ ծաղիկ մխթարութեան երեսեալ ի հիւծեալ եւ ի մաշեալ ժամանակս . . . » : — Հմմտ. Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 396 :

7. — Գրիգոր Սպս. եպիսկոպոս (Մարցի), 1356 — 1390. — Հմմտ. Միաբ., էջ ԷՍ, Գրիգոր Գ. եւ էջ 81, Գրիգոր Դ. : Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 688, Գր. Մարցի :

Գր. Եպիսկոպոսի պատրիարքութեան շրջանին շատ տաճնապալի օրեր անցուցած են Ս. Նրկրի հայ կրօնաւորները, եւ առ հասարակ քրիստոնեայ համայնքները, ինչպէս կը նկարագրէ Վարդան Արղ. Բաթերդի (Ղրիմցի) իր գրած յիշատակարաններուն մէջ, այսպէս .

«Արկ, գրեցաւ ի թվին Հայոց ՊԺԵ (1366) : Ի յայտ տարի գերեց փառնկն զԱղէքսանդր, եւ յայտ աշխարհս զինչ քրիստոնեայ կայր զամէնն կալան եւ ի զիր հանին, եւ զինչ եպիսկոպոս եւ արեղայ եւ երէջ կայր՝ զամէնն զնտանեցին, եւ զինչ եկեղեցի կայր՝ զամէնն փակեցին : Սպանին զմեր ըռայնս, եւ այլ բազում երէջ եւ կարգաւոր սպանին եւ բազումք վասն դառն տանջանացն դարձան թուրք : Եւ մեք յերուսաղէմս գտարոյս շատն ի զնտան ենք կացել, եւ բազում վիշտ եւ նեղութիւն վասն Քրիստոսի տեսաք, զոր ոչ կարեմ ընդ գրով պատմել : Աղայնմ զձեզ քս՝ Վարդան արեղայ Ղրիմից, որ անտեցեաց եւ գրեցի զսա բազում նեղութեամբ եւ ահիւ, յամէն աւր կու մնայաք թէ երբ չարչարեն կամ սպանեն . . . » : — Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 473 :

«Զի ի թվիս մերոյ ՊԺԴ = 1365ն առաւ Աղէկսանդր, եւ այս աշխարհս քրիստոնէքն մեծ նեղութիւն եւ չարչարանք կրեցին Դ տարի, զինչ յայտ աշխարհս եկեղեցի կայր եւ գեարութեանն դուռն որսով փակեցին, եւ ի յընից ի չորսէն զմին առին յամէն քրիստոնէից, զբազումս դարձուցին, զբազումս սպանին, եւ զմեզ զամէնս շատ զնտան ղնելով՝ եւ ազգի ազգի նեղութեամբ պահեցին Դ տարի : Բ տարայս ի Ղազէ տարան, զինչ երէջ եւ արեղայ եւ եպիսկոպոս կայր, եւ Բ մանկագոյն արեղայ, Գրիգոր եւ Կիրակոս, այնպիսի չարչար հարին մինչեւ ի մարմնոցն կաշին անկաւ

եւ մարտիրոսացան վասն Քրիստոսի : Եւ զՄխթար ըռայնս եւ մին միայնակեցի մեզնէ տարան ի Մար եւ սպանին : Եւ զՏէր Մկրտիչ զերուսաղէմայ եպիսկոպոս բռնեցին եւ բազում խոստմամբ, եւ ազգի ազգի կապանաւք եւ տանջանաւք չարչարեցին վասն հաւատոյն, եւ համբերեաց վասն Քրիստոսի, եւ յաղթեաց նոցա Քրիստոսիւ, որ տայ համբերութիւն սիրողաց իւրոց . . . » : Յուցակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ա. Հատոր, 1966, էջ 356 :

8. — Եւսայի Բ. Պատրիարք, 1392—1399. — Յիշատակարաններու համաձայն պաշտօնավարած է որպէս պատրիարք Երուսաղէմի, ԺԴ. Դարու վերջին տասնամեակին, 1392 — 1399 : Վերջին յիշատակագիրը կ'ըսէ. «Աղայնմ յիշել զհեզահոգի եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ զԵրդակից եղբայրն իմ, զառաջնորդ սուրբ վանօրէիցս, եւ զարքեպիսկոպոսն Ս. Քաղաքիս Երուսաղէմայ՝ զտէր Եսայի» :

9. — Սարգիս Պատրիարք, 1399—1415. — Իր անունը իբրեւ եպիսկոպոս յիշուած է 1392 թուին : Յաջորդ տարին, 1393ին, յիշատակուած է որպէս արքեպիսկոպոս եւ նուիրակ ի Կաթայ : Երուսաղէմ վերադառնալէ ետք, Ս. Յակոբի մէջ, 1399ին, օրինակուած է Սարգիս Վարդապետի նախնա զիկեայց Մեկնութիւնը (Զեռ. Ս. Յ. Թիւ 7) :

10. — Պօղոս Պս. Գուսնեցի, 1417—1419. — Ծնած է Դառնի, ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը հաւանաբար : Ծնողը կը կոչուէին Աւտարշահ եւ Թեմնա : Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը վարած շրջանին գրել տուած է հոյակապ ձառն. տիր մը (Զեռ. Ս. Յ. Թիւ 1) : Զիթնիներու պարտէջ մըն ալ գնած է Գեթսեմանիի ձորին մէջ : Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուած է 1419ին եւ մեկնած է Սիս, ուր տանաւանայ կաթողիկոսութենէ ետք վախճանած է դեղակուր (1450) :

11. — Մարտիրոս Պս. Եպիսկոպոս, Մարցի, 1419—1441. — Ծնած է ԺԴ. Դարու երրորդ քառորդին վերջերը հաւանաբար : Զաւակն էր Սարգիսի եւ Ըսթէթի :

Շուրջ քառորդ դար պաշտօնավարած է իբրև պատրիարք Երուսաղեմի, «Արքեպիսկոպոս», «Եպիսկոպոս», «Սուրբորդ» կամ «Խթուակա» տիտղոսով: Իր կատարած կարեւոր գործերէն յիշատակելի է Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնի Տաճարին նորագոյթիւնը 1421 թուին:

Մեծ տագնապ մը վերապահուած էր իր ժերուքեան օրերուն: Վրացիք, Եգիպտոսի սուլթան Աշրաֆի (1412-1438) հրամանով Հայոց ձեռքէն կը խլեն Ս. Գողգոթան (1434 թ.): Մարտիրոս հակառակ իր ծեր տարիքին քանիցս կ'երթայ Եգիպտոս, ամբողջ ունեցածը կը ծախէ վերահաստատելու համար Հայոց իրաւունքը, բայց չի յաջողիր գլուխ ելլել Վրաց Թագաւորութեան հետ:

Ուստի Եգիպտոսի սուլթան Տահր Չախմախի (1438-1453) հրամանով ձեռք կը բերէ Գողգոթայի հանդիպակաց վերնատան քաժինը, եւ 5000 ֆորի ծախսելով կը վերածէ եկեղեցիի եւ կ'անուանէ Երկրորդ Գողգոթա (1439):

12. — Աբրահամ Գ. Պատր. Եգիպտոսի, 1441-54. — Աբրահամ Եպիսկոպոս 1444ին կը հանդիպի Թաւրէզ, 1445ին կը գտնուէր Դամասկոս, Արդենի վերադարձի իր ճամբուն վրայ, հետը բերելով Պարոն Արեւշահի նուիրած մեծարժէք Յայսմաւորքը (Ձեռ. Ս. Թ. թիւ 25) եւ շուրջաւոր: Իր պատրիարքութեան տասներկուերորդ տարին էր երբ Օսմանցիք գրաւեցին Ստամպուլը (1453):

13. — Մեսրոպ Եպիսկոպոս, 1454-61. — Հմմտ. Միաբ., էջ 262:

14. — Պետրոս Պատրիարք, 1461-1475. — Յիշատակարաններու մէջ իր անունը կը տեսնուի իբրեւ «Եպիսկոպոս» Երուսաղեմի 1461ին, եւ որպէս «արհեպիսկոպոս»՝ 1463ին: Երուսաղեմի հայրապետները ներկայացնող ցուցակի մը մէջ կը կարդանք, «Ջօթ վին տէր Պետրոս ամս Բ, Ջօթ թվին տէր Պետրոս ամս ԺԴ» (Յուցակ Ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, է. Հատոր, էջ 437): Եթէ այս երկու Պետրոսները մէկ անձ համարուին՝ իր հաշույն կ'ունենանք 15 տարի, 1461-1475:

15. — Մկրտիչ Պատր. Իովկեցի, Ղերմեցի, ըստ յիշատակարաններու պաշտօնավարած է տաս տարի, 1475-1485, «Արհեպիսկոպոս» կամ «Եպիսկոպոս» կոչումներով: Գովուած է իբրեւ «բաջ փիլիսոփայ»:

16. — Յովհաննէս Պատր. Մեսրոպեցի, Մարցի, Տաւիլ, 1425 թ. - 1510 թ. — Ծնած է Մեւրդին ժե. Դարի երրորդ տասնամակն հաւանաբար: Իբրեւ արհի եպիսկոպոս գովասանքով յիշուած է բազմիցս. Գրիչ Յակոբ արեղայնէ 1452ին, Գրիչ Սիմէոն վարդապետէն 1454ին, Գրիչ Մարգարէ արեղայնէ՝ իր եւ ընկերակիցներուն Սինէական անապատէն Երուսաղեմ վերադարձին 1463ին, Գրիչ Պետրոսի Մարտիրոս եպիսկոպոսէն 1464ին, Սողոմոն Գրիչէն 1476ին, որ զինք կ'որակէ «անարծաթ եւ անրտաացուած», եւ Գրիչ Հայրապետ եպիսկոպոսէն 1510ին:

17. — Մարտիրոս Պատր. Պուրապի, 1420 թ. - 1501. — Ծնած է ժե. Դարու առաջին քառորդին վերջերը: Ծնողքը կը կոչուէին Ստեփանոս եւ Հռիփսիմէ: Ջինքը իբրեւ եպիսկոպոս կը տեսնենք 1450ին, երբ սկսած է օրինակել Գր. Տաթեւացիի Գարոզդիրքը Թորդանայ վանքին մէջ, զոր ապա շարունակած է Պուրա (1460) եւ աւարտած է Երուսաղեմ, 1462ին (Ձեռ. Երեւանի, թիւ 5223):

Դրական իր աշխատանքներէն ծանօթ են Ձեռնադրութեան Մաշտոց, օրինակուած Պուրա 1457ին (Ձեռ. Ս. Թ. թիւ 2928), Աւետարան, օրինակելու սկսած է 1456ին, հաւանաբար Եգիպտոսի մէջ, եւ աւարտած է Երուսաղեմ, 1464ին (Ձեռ. Ս. Թ. թիւ 2567), Մարգարէ արեղայի 1463ին օրինակած Յայսմաւորքը ծաղկած է (Ձեռ. Ս. Թ. թիւ 27):

Մարտիրոս Եպ. իր կեանքին վերջին տասնամակնին (1491-1501) պաշտօնավարած է իբրեւ պատրիարք: Իր պատրիարքութեան սկիզբը (1492) տեղի կ'ունենայ Ամերիկայի գիւտը Ք. Գոլոմպոսի կողմէ:

18. Պետրոս Պատրիարք, 1501-1510. — Իր տասնամեայ պաշտօնավարութեան շրջանին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին

ներսը ծնվում և սպիտակացում է, և ձառները սպարկում։ Ուրիշ շատ ծառայութիւններ ալ մատուցած է ան Սուրբ Աթոռին։

19. — Սարգիս Պատրիարք, 1511-1523. — Իր օրով 1517ին սուլթան Սէլիմ կը գրաւէ Երուսաղէմը, կը շրջի սրբազան վայրերը, և արքայական հրովարտակով կը հաստատէ Հայոց սեփական իրաւունքները։

20. — Ասուածաւոր Մեթեմեթի, 1523-1542, 1550-1551. — Ծնած է ԺԵ. Դարու երրորդ բաւորդին վերջերը հաւանաբար։ Յրուսաղէմ կու գայ իբրեւ արեքայ 1523ին և կը մտնէ Ս. Յակոբեանց Վանքին ծառայութեան, և միաբաններու հաւանութեամբ պատրիարք կ'ընտրուի։ Ս. Յակոբի նորոգութեան հրովարտակը ձեռք բերելու համար Կ. Պոլիս կ'երթայ 1540ին։ Ի գնահատութիւն իր բարւոք աշխատանքին՝ տեղւոյն համանուն պատրիարքը և մեծամեծները իրեն կը յանձնեն Կոստանդին Բարձրբերդցի Կաթողիկոսին պատկանող և հետագային գերուած և գերութենէ ազատուած թանկագին Աւետարանը (266. Ս. Թ. Թ. 251) որ տանի Երուսաղէմ՝ պահելու ի յիշատակ նուիրատուներուն։

Աստուածատուր Պատրիարք Ս. Աթոռայ իշխանութիւնը կը յանձնէ Փիլիպպոս Եպիսկոպոսին 1542 թուին։ Ահաւոր երկրաշարժ մը 1547ին կը պատճառէ միծմիւսանիւր, կը փլի վանքին սեղանատունը, զոր նոյն տարին կը վերանորոգէ Փիլիպպոս։ Ասոր վախճանումէն ետք Աստուածատուր դարձեալ կը ստանձնէ պատրիարքական պաշտօնը (1550), բայց շատ ծերացած ըլլալուն՝ իրեն յաջորդ կը կարգէ իր եղբորորդին՝ Անդրէաս Եպիսկոպոսը (1551), և հաւանաբար կը վախճանի յաջորդ տարին։

21. — Անդրէաս Մեթեմեթի, 1551-1589. — Սուրբ Տեղեաց խնդիրներու կարգադրութեան համար կ'ուղեւորի Կ. Պոլիս։ Վերա-

դարձին կը նորոգէ Ս. Համբարձման եկեղեցիին գմբէթը և յարակից մասերը (1570)։ Անդրէաս Պատրիարք, Երուսաղէմի Լուսարարապետ Սամուէլ Արքեպիսկոպոսի հետ, ներկայ կ'ըլլայ Միքայէլ Սեբաստացի Կաթողիկոսին Սեբաստիա գումարած ժողովին (1583), ուր Աբգար Դպիրի որդիին՝ Սուլթանշահին վկայական մը կը տրուի հաստատելու թէ ան արքայական ընտանիքէ սերած է։ Իր վերջին տարիներուն (1583-1589) Անդրէաս իրեն աթոռակից կ'առնէ իր եղբորորդին՝ Դաւիթ Եպիսկոպոսը։

22. — Դաւիթ Մեթեմեթի, 1589-1613. — Ծնած է ԺԶ. Դարու կիսուն մօտաւորապէս։ Որդին էր Անդրէաս Պատրիարքի ելըզը՝ Յովհաննէսի և Դամար Խաթունի։ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1575ին։ Իր հօրեղբորը աթոռակից կարգուած է 1583ին։ Համբաւուած է իբրեւ գիտուն եկեղեցական։

ԺԶ. Դարու վերջին տարիներուն, Հայաստանի և անոր շրջակայ վայրերուն մէջ պատահած աշխարհաւեր արշաւանքներն ու պատերազմները՝ մէկ կողմէն պակսեցուցած են ուխտաւորական եկամուտները և միւս կողմէն աւելցուցած հարկապահանջութիւնները անօրէններու, որոնց ձեռքէն Դաւիթ Պատրիարք ստիպուած է փախչիլ և երթալ Ռերֆա, Սրապիոն Վաղդապետին քով (1597, Ապրիլ), անշուշտ նպաստահաւաքութեան ձեռնարկներ ալ կատարելու նպատակով։

Շախրունակուող պատերազմներուն պատճառաւ սակայն, ԺԶ. Դարու սկիզբը, Ս. Աթոռը այնպիսի նեղ կացութեան մատնուած է, որ հարկադրուած է եկեղեցւոյ թանկագին սպասները գրաւի դնել պարտաւէրերու մօտ։ Ազգին մեծամեծները պէտք տեսած են Վանքին վարչութիւնը փոխանցել Գանձակեցի Գրիգորին, ուստի Դաւիթ Պատրիարք հրաժարած է 1613ին։ Վախճանած է հասուն տարիքով՝ 1622 թուականին։